

SEPTEMPUNCTATA

Tanulmányok
Petrőczy Éva
hatvanadik születésnapjára

Szerkesztette
PÉNZES TIBORC SZABOLCS

rec.iti
Budapest • 2011

A borítón látható kép a www.wordle.net segítségével készült.

© Szerzők, 2011.

Kiadja a *rec.iti*, az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenziós portálja
<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Egy puritán üstfoltozó magyarországi zarándokútja

Valami különös csoda folytán – talán Makkai László jótekonny, nekem soha el nem árult segítségével – 1988-ban a Magyar Tudományos Akadémia ösztöndíjával kiutazhattam az amszterdami Vrije Universiteit nemzetközi Bunyan-konferenciájára, melyre összesereglettek a jeles angol üstfoltozó munkásságának legkiválóbb kutatói a világ minden tájáról. Én voltam az egyetlen kelet-európai résztvevő, ezért a szervezők – M. van Os és G. J. Schutte professzorok – azzal tiszteltek meg, hogy a konferencia kilenc plenáris előadásának egyikét rám bízta. A nemzetközi kutatógárda számára nóvum volt az előadás témája, melynek angol szövege hamarosan kötetben is megjelent,¹ de magyarul nem látott napvilágot. Most úgy, ahogyan a konferencián elhangzott és a kötetben megjelent, Petrőczy Éva tiszteletére javítások és irodalmi kiegészítések nélkül közzé teszem, bár hála Istennek több lábjegyzet már elavult, hiszen közel harminc esztendő kutatásai sok új eredményt hoztak.²

Ezzel a tanulmánnyal szeretnék tisztelegni a Károli Gáspár Református Egyetem szervezeti keretei között, Petrőczy Éva fáradozása nyomán létrejött Puritanizmuskutató Intézet munkája előtt, s egyúttal bátorítom az ifjú kutatókat, hogy legyenek figyelmesek a protestáns kegyességben egészen a 20. század elejéig élő puritán hatásokra, hiszen ezek nélkül nem érthető meg a magyarországi népi vallásosság.

*

A magyar protestantizmus történetének³ van egy érdekes titka. A Habsburg Birodalom országaiban az ellenreformáció sikeresen háttérbe szorította, csaknem megsemmisítette a reformáció egyházait. Egyedül Magyarországon maradt számottevő protestantizmus. Mi ennek az oka? Nagyon sok olyan példát ismerünk, mely szerint egy faluba vagy városba évtizedekig nem léphetett be protestáns pap vagy tanító, a templomot is és az iskolát is visszafoglalta a római katolikus egyház, és mégis II. József császár türelmi rendelete után vi-

¹ Jenő SZIGETI, *Eighteenth-Century Hungarian Protestant Pietist Literature and John Bunyan = Bunyan in England and Abroad: Papers Delivered at the John Bunyan Tercentenary Symposium*, eds. M. van OS, G. J. SCHUTTE, Amsterdam, VU University Press, 1990, 133–142.

² A Bunyan-kutatás akkori állásáról: *Hol tart ma a Bunyan-kutatás?: Beszélgetés Dr. Szigeti Jenővel*, Küldetés, 1988/3, 71–76.

³ BUCSAY Mihály, *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978: Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart*, I–II, Wien–Köln–Graz, Verlag Hermann Böhlau Nachfolger, 1977; 1979. – Magyarul: BUCSAY Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp., Gondolat, 1985.

rágzó, templomot, iskolát építő gyülekezetek sarjadtak ki ezeken a helyeken. Az ok: a szívósan tovább élő, a bibliai alapokra építő puritán népi kegyesség.

Ha viszont arra keressünk választ, hogy mi tartotta életben a magyar protestantizmus biblikus kegyességét, akkor erre csak annyit válaszolhatunk: a házi gyülekezetekben közösen olvasott Biblia, a zsoltáréneklés, amit a régi puritán könyvek támogattak. A puritanizmus Magyarországon⁴ az 1630-as években jelentkezett, és terjesztője elsősorban az irodalom volt. A Nyugat-Európát járt diákok hozták haza és fordították le magyar nyelvre az angol puritán írók műveit. Ezek között kiemelkedő szerepet töltött be Lewis Bayly, *Praxis Pietatis*⁵ című könyve Medgyesi Pál fordításában, mely számos kiadásban jelent meg, és több adatunk van rá, hogy a hívő református családokban még századokkal később is naponta olvasták. Igaza van Esze Tamásnak, hogy a könyv „azt a funkciót teljesítette Magyarországon, mint Angliában... Döntő része volt abban, hogy megvalósult és sokáig élt a magyar reformátusság körében, és életmódjában, erkölceiben a puritán magatartásra törekvő ember típusa”. A *Praxis Pietatis* „nagyobb hatást gyakorolt nálunk, mint bárhol másutt a világon”⁶ Ez a könyv Bunyan-nak is kedves olvasmánya volt, amikor 20 esztendőskorában megnősült, felesége, apai örökségként, ezt a könyvet hozta magával, amit többször elolvasott.⁷ A *Praxis Pietatis* mellett a 17. század derekán gyors egymásutánban jelentek meg a puritán etikát és a hit mindennapi gyakorlását tanító könyvek, amelyeknek az volt a céljuk, hogy a gyakorlati kereszténységre vezessék az olvasót. Ezeknek egy részét a Hollandiában és Angliában tanuló diákok már külföldön kynomtattatták, és értékes ajándékként hozták haza a magyar hívek okulására.

A puritanizmus egyházi reformjának gerincét törte az erdélyi fejedelemség hatalmának hanyatlása. 1657-ben II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata kudarccal végződött, a török végigpusztította Erdélyt, elesett Nagyvárad, a puritanizmus legjelentősebb központja. Az ellenreformáció nehéz évtizedei következtek. A puritán egyházkormányzati reform ilyen körülmények között nem valósulhatott meg, de a puritán irodalom által támogatott kegyesség tovább élt. Ez lett az egyház megmaradásának záloga.

Ha a puritán irodalom java termését áttanulmányozzuk, hamar kiderül ezeknek a könyveknek a célja. Egyszerű szavakkal, igényesen a Bibliára oktatnak és a puritán életfolytatást szorgalmazzák. Ezeket a könyveket szakaszonként a naponkénti, reggeli és esti házi istentiszteleteken felolvasták és magyarázták. Voltak könyvek, amelyek a gyermekek vallásos nevelésére, a házi isten-

⁴ BODONHELYI József, *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, 1942.; MAKKAJ László, *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*, szerk. RÉVÉSZ Imre, Bp., Akadémiai, 1952.; RÉVÉSZ Imre, *A szatmárnémeti nemzeti zsinat és az első magyar református ébredés*, Bp., Református Traktátus Vállalat, 1947 (Theologia, 5).

⁵ ESZE Tamás, *A magyar Praxis pietatis*, Bp., 1963.

⁶ ESZE Tamás, *A magyar református kegyesség múltja*, Református Egyház, 1957/8-9, 178–182.

⁷ KISS Emil, *John Bunyan és a Zarándok útja Magyarországon*, Theologiai Szemle, 1979, 226–230.

tiszteletek módjára oktattak. A hívő protestáns főurak is terjesztették ezt a fajta kegyességet. Eszéki T. István (1641–1707), aki több éves hollandiai tanulmányútja után kezdte el szolgálatát Magyarországon, 1668-ban gróf Rhédei Ferenc temetési prédikációjában a következőket írja az elhunyt főúr hitéről: „A’ míg Isten ivám erejét nálla meg-tartotta (söt gyakorta ereje felett-is tselekedvén) minden nap Télben s-Nyárban reggel három órán legalább, fel-költ, s-maga házában, magánosan, egy s-más fel órát-is szent, kegyes, elmélkedésekkel, könyörgésekkel, véghez vivén udvara népe közzé ki jött s-közön-ségessen vélek Soltár éneklés után imádkozott, Bibliát olvasott, és ama minden keresztyén ember házában lenni kellő *Praxis Pietatis* nevű könyvet, maga száz szakaszokban el-osztván, minden nap olvasta nagy szorgalmatossággal. Az estvéli órákon hasonlóképpen cselekedvén az egész napot maga; és udvara népe, szent kegyesség gyakorlásában töltötte-el, mely hűségessen pedig minden nap, bizonság erre az egész udvar.”⁸

A házi istentiszteletnek ez a puritán gyökerű gyakorlata egészen a 20. század elejéig élt.⁹ Munka után, téli estéken vagy esős napokon egy-egy háznál összegyűltek a környéken lakók és Bibliát, puritán könyveket olvastak, zsoltárokat énekeltek. Akadt köztük olyan is, aki meg tudta magyarázni az igét. A magyarországi szabadegyházi gyülekezetek első generációját ezek a protestáns házi gyülekezetek adták. A rideg, racionalista szellemű templomi igehirdetés nem tudta kielégíteni a biblikus hitű, gyakorlati útmutatásra váró kétkezi munkások lelki igényeit. A baptista, nazarénus, adventista, metodista prédikátorok pedig hasonló módon, hasonló etikai meggyőződés alapján tanítottak. Ezért az ő igehirdetéseiket szívesebben fogadták, mint a legtöbbszörire az élettől idegen templomi igehirdetést.

A puritán házi istentisztelet gyakorlata tovább éltette az angolszász gyökerű puritán irodalmat, ezért a legsikeresebb műveket a 18–19. században újra kiadták, és vásári könyvárusok terjesztették.¹⁰ Ezeket a népi használatra készült kiadásokat nem mérte fel még a tudományos kutatás. Sok még a lappangó, eddig ismeretlen kiadás. A könyvek használatával kapcsolatban is van néhány tisztázandó kérdés. Az viszont biztosnak látszik, hogy a puritán kegyességi irodalom iránt a bizalom folyamatosan megvolt. Ezért fordulhatott elő az a különös eset, hogy Milton *Elvesztett paradicsom*ának prózai fordítása, mint vallá-

⁸ ESZÉKI István, *Halotti Magyar Oratio...*, *Néhai Tekéntetes Méltóságos Groff RHEDEI FERENCZ Urunknak meg-bídegedet tetemének utolsó érdemlet tisztessége meg-adásának okáért*, Sárospatak, 1668, 29–30. (RMK, I, 1075.)

⁹ CSOHÁNY János, *A puritán parasztközösségek válsága Magyarországon, a kapitalizmus kialakulásának korában*, Theológiai Szemle, 1984/1-2, 36–39.; SZIGETI Jenő, *A békési paraszteccelesiolák válsága és a baptista gyülekezet megalakulás (1890–1891) = „Mert ezt Isten hagyta...”: Tanulmányok a népi vallásosság köréből*, szerk. TŰSKÉS Tibor, Bp., Magvető, 1986, 444–478.

¹⁰ SZIGETI Jenő, *Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön*, Ethnographia, 1973, 332–341.

sos népkönyv terjedhetett.¹¹ Ezekről a könyvekről a kibontakozódó irodalmi élet nem szerzett tudomást.

John Bunyan *Zarándok útja* (*The Pilgrim's Progress*) című könyve száz évvel megszületése után jelen meg először magyar nyelven 1777–1778-ban, két kötetben Kolozsvárott.¹² Az első rész fordítója Szigeti Lipcsei Sámuel (†1780) karcagi református lelképásztor volt, aki az 1734-es német fordítást vette alapul. Lipcsei könyvének kézírata is ismert volt a 20. század elején, s e szerint a fordítás 1760-ban készült, mintegy 200 lapnyi terjedelemben.¹³

Szigeti Lipcsei Sámuel a debreceni kollégium növendéke volt, 1735. április 27-én lépett a felsőbb osztályos tanulók sorába. 1746. augusztus 1-jén iratkozott be a franekeri egyetem hallgatói közé, ahol mintegy két esztendeig tanult. Feltöltekezve a holland egyetem késő puritán, pietista szellemiségével érkezett haza. 1748-ban Tépén lett lelkész rövid ideig, majd az ellenreformáció szorításában vergődő szatmári iskolának lett a rektora. Miután 1754-ben betiltották az iskolában a felsősök oktatását,¹⁴ 1755-ben Karcagon lett lelképásztor. Itt halt meg huszonöt év szolgálat után.¹⁵ Szigeti Lipcsei egyetlen nyomtatásban megjelent könyve ez a Bunyan-fordítás, ami már kiadása előtt is kéziratos másolatokban terjedt. Az Országos Széchényi Könyvtár őriz egy 1771-ből való másolatot,¹⁶ a debreceni Nagykönyvtár egy 18. századból származó *Zarándok útja* kéziratot, ami eredetileg Ónodi Sámuelé, később Varga Györgyé volt, majd 1899-ben a kollégium tulajdonába került.¹⁷ A pápai Kollégium könyvtárában pedig egy meglehetősen rongálódott 18. század végi, 19. század eleji kéziratos másolat található.¹⁸

A *Zarándok útjának* második részét Tordai Sámuel fordította magyarra és egy évvel később ugyancsak a kolozsvári református kollégium nyomdája bo-

¹¹ SZIGETI Jenő, *Milton Elveszett paradicsom-a Magyarországon*, ItK, 1970, 205–213.

¹² BUNIAN János, *Keresztény utazás a boldog örökkévalóságra, melyben a megtérő, és Istent kereső Lelkeknek állapítja külön-külön-féle szép példákban és ábrázolásokban le-festetik*, I–II, Kolozsvár, Református Kollégium Nyomdája, 1777; 1778.

¹³ A kéziratot Kimmach Ödön fedezte fel (Pesti Napló, 1903/117.) A kézirat fedelén a következő feljegyzések voltak: „Gabriel Szigeti Ac. 1780. – Szigeti Sámuelné – Nagyemlékezetű T. T. Szigeti Sámuel Uram halála után maradt Szigeti Gáborra. Ac. 1780. Boldog élet örökség. – Kis Istváné ez a könyv Ac. 1834-dik eszt. Molnár Albert – Varga István”. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIII, Bp., Hornyánszky, 1909, 845.

¹⁴ BARTÓK Gábor, *A szatmári ref. egyházak és iskolák története II.*, Sárospataki Füzetek, 1860, 306.; KOVÁCS István, *A szatmári ref. iskola története*, Debrecen, 1880.

¹⁵ ZOVÁNYI Jenő, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 600–601.

¹⁶ OSZK Quart. Hung. 3790.44. 1–200 lap.

¹⁷ FEKETE Csaba, SZABÓ Botond, *A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának* (Debrecen) *kéziratkatalógusa*, Bp., OSZK, 1979, 166. (jelzete: R.780.)

¹⁸ „Egy kereszténynek utazása a Boldog örökkévalóságra. Első könyv, íratott... Bunian János által. Most pedig a Német fordításból Magyar nyelvre fordítatott és kiadott...” SZABÓ György, *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának* (Pápa) *kéziratkatalógusa*, Bp., OSZK, 1987, 148. (jelzete: 0.862)

csátotta útjára. A mű kiadását Tordai Sámuel így indokolta: „a boldog örökkévalóság felé utazó igaz Keresztyén Bujdosók nemcsak Férfijaknak, hanem Asszonyoknak, és gyermekeknek is, képek és hasonlatosságok alatt adassanak elé. Mellyhez képest szükségesnek tartanék lenni, hogy minek-előtte az említett Könyvnek első szakasza, közönségessé tétetnék, a második szakasz is született Nyelvünkre fordítanám.” Tordai Sámuel életéről¹⁹ többet tudunk, mint Szigeti Lípceiéről. Tordai 1731. augusztus 12-én Szilágynagyfalun született, Kolozsvárott majd Berlinben tanult. 1760 őszétől utrechti diák volt. Hazatérése után kendilónai lelkész, majd 1772-ben a dési egyházmegye főjegyzője lett. Már kendilónai lelkészsége idején lefordított egy kötetnyit kora egyik leghíresebb hitébresztő prédikátorának, a francia születésű Jacob Saurinnek (1677–1739)²⁰ a munkáiból. A kötet címe – *A megtérés halogatásának veszedelmes voltáról való elmélgedések* (Kolozsvár, 1767) – elárulja, hogy Tordai az ébredési mozgalmak tanításának híve volt. Ezzel jól egyeztethető a baptista Bunyan iránti érdeklődése is.

Tordait a *Zarándok útja* lefordítása és kiadása utáni évben hívták meg Kolozsvárra lelképásztornak. 1795-ben itt választották meg kolozs–kalotai egyházmegye esperesének, és itt halt meg 1801. június 12-én. A Bunyan-könyvvel egy időben, talán néhány hónappal később jelent meg a kolozsvári református kollégium kiadásában egy másik, nagy hatású fordítása, Johann Jacob Rambach (1693–1735) *Elmélgedés a nyolc boldogságról* (Kolozsvár, 1778) című munkája.²¹ Rambach a hallei pietizmus második generációjának volt a jelentős alakja, akinek több művét is lefordították a 18. század folyamán magyarrá.²²

Tordai Sámuel többi munkája²³ is azt bizonyítja, hogy a gyülekezetet építő puritán gyökerű pietista kegyességet munkálta élete során. A *Zarándok útja* ebbe a sorozatba illik bele. Német pietista közvetítéssel érkezett meg hozzánk egy olyan korban, amikor az olvasói igény nem a hagyományos kegyességi irodal-

¹⁹ ZOVÁNYI, *i. m.*, 649.

²⁰ Életrajza: Conrad BUSKEN HUET, *Jacques Saurin en Théodore Huet*, Harlem, 1855.; [Johannes] [Jacobus] van OOSTERZEE, *Jacques Saurin: Une page de l'histoire de l'éloquence sacrée*, Bruxelles, 1856. – Magyarul: ZOVÁNYI Jenő, *Theológiai ismeretek tára*, Mezőberény, 1901, III, 179–180. (A továbbiakban: ZOVÁNYI, TIT) – Prédikációiból egy kötetre valót GOMBÁS István, marosvásárhelyi lelkész, egykori franekeri diák is lefordított: *Egymébány válogatott és szükségesebb materiákra való prédikációk*, Kolozsvár, 1779. – PETRIK Géza, *Bibliographia Hungariae 1712–1860: Magyarország bibliográfiája 1712–1860*, I. Bp., Dobrowsky Ágost, 1888, 916. (A továbbiakban: PETRIK)

²¹ PETRIK, III, 178. – Életről: ZOVÁNYI, TIT, III, 124. – Carl BERTHEAU, *Rambach J. J. = Allgemeine Deutsche Biographie*, XXVII, Leipzig, Duncker und Humboldt, 1878, 196–200.

²² *Gyermekeknek kézi könyvecskéjék*, ford. SARTORIUS János, Jéna, 1740. – *Úr Jézus Krisztusnak kinszenvedéseiről való elmélgedései. Hozzáadattak a megfeszített Úr Jézusnak hét utolsó szavairól való elmélgedései*, ford. NAGY István, Pozsony, 1790. – Johann Jakob RAMBACH, *Der wohl unterrichtete Catechet* (Jéna, 1724) című műve lett Sartorius győri kátéjának előszava. Rambach és Sartorius valószínűleg személynél is ismerhették egymást.

²³ *Kisdedek tudománnyal teljes tárháza*, Kolozsvár, 1781. (Ez Maria Beaumont könyvének fordítása, amit Dersi Jánossal fordított. PETRIK, I, 202.)

mat kereste, hanem a regényes olvasmányokat. Ennek a tudatosulását jelzi Tordai irodalmi próbálkozása, amivel épp úgy a megtérésre épülő kegyességet akarta munkálni, mint korábbi könyveivel. Ennek érdekében fordította le németből 1772-ben Früchtgott Christian Gellert (1715–1769)²⁴ *A svédziai grófné G-né asszony élete (Leben der Schwedischen Gräfin von G)* című regényét.²⁵ Gellert írásai Goethe megállapítása szerint hosszú időn át alapkövei voltak a német erkölcsi kultúrának. Gellert szerint, az erény mindig önmagunk legyőzésének eredménye, ami az örömteli életet soha nem szorítja háttérbe. „A legfőbb erény a tiszta szív és a felebaráti szeretet. A pietizmus által is képviselt érzelmi kultúra mellett az intellektuális képzés jelentőségét is hangsúlyozza. Ezért működése fontos lépés a német polgári öntudat kifejlődésében”²⁶ A regény népszerűségére jellemző, hogy Szilávincai Sándor István új fordításában is megjelent.²⁷ F. Ch. Gellert a grófnő kalandokban, fényekben és árnyakban gazdag életével azt próbálja bizonyítani, hogy „az ész és a vallás a személyes élet alapja. Az élet örömeit és a sors csapásait, mint a bölcs teremtető végzéseit csendes lélekkel kell fogadni.”²⁸

Gellert nemcsak a felvilágosodás nyomán kibontakozódó magyar irodalomra hatott,²⁹ hanem arra is rámutat, hogy az induló felvilágosodástól nem volt idegen az ésszerű, józan életre, puritán szorgalomra nevelő pietizmus. Ezt a tudós Weszprémi István munkássága, hite és racionalitása is bizonyítja.³⁰ Tordai Sámuel Gellert-fordítása, a *Zarándok útjával* együtt jól beleillett ebbe az irodalmi miliőbe. A Bunyan-fordítás hitépítő céllal, a kegyesség gyakorlásának (praxis pietatis) támogatására készült. Kiadásához Tordai megnyerte Bethlen Ádám lovassági tábornok özvegyének, Bánffy Zsuzsanna grófnőnek és gróf Teleki Imre özvegyének, Nemes Zsuzsannának a támogatását. Egy generációval előbb még a főúri támogatók imádságos könyvek és kegyes olvasmányok kiadását támogatták. Most változott a világ. Tordai ráébredt arra, hogy az új igényeknek megfelelő olvasmányokkal kell a kegyesség gyakorlását támogatni. A német pietizmus által népszerűvé tett *Zarándok útja* a regényesség igényét is kielégíti, miközben a kegyes élet szabályait ismerteti meg olvasóival. Ezért írja a

²⁴ Kurt MAY, *Das Weltbild in Gellerts Dichtung*, Frankfurt am Main, Diesterweg, 1928.; Moriz DURACH, *Christian Fürchtgott Gellert: Dichter und Erzieher*, Dresden, Heimatwerk Sachsen, 1938 (Schriftenreihe: Große Sachsen – Diener des Reiches), 6.

²⁵ PETRIK, I, 881.

²⁶ *Világírodalmi Lexikon*, III, főszerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1975, 478–479. NÉMEDI Lajos cikke.

²⁷ G. nevezetű svédi grófnének rendes történeti egy jubászi játékkal egyetemben, ford. SZLÁV. S. J., Kassa–Pozsony, Landerer Mihály, 1778. – VÁRADY Imre, *Gellert hazánkban*, Bp., Pfeifer Ferdinánd, 1917.

²⁸ *Világírodalmi Lexikon*, i. m.

²⁹ GÁLOS Rezső, *Szentjóni Szabó Gellert-fordítása*, EphK, 1906, 355–362.

³⁰ SÜKÖSD Mihály, *Tudós Weszprémi István: Arckép a magyar felvilágosodás előtörténetéből*, Bp., Akadémiai, 1958, (Irodalomtörténeti Füzetek, 16).

könyv ajánlásában a következőket: „Bátorkodom azért igyekezetemnek tsekély gyümölcsét, és a mástól fordítatott első részt is alázatos Személyemmel együtt a Nagyságtok Kegyességébe alázatosan ajánlani, és egyszersmind tökéletes indullal kívánom, hogy az Úr Isten Nagyságtok illy kegyes végre való adakozásokat kedvelje, és a maga Szent Lelke által, a Siralomnak völgyén való bujdosásokban, mehessenek nyereségről nyereségre, erőről erőre, mígnem bejutnak a tökéletes szépségű Sionba.”³¹

Tordai Sámuel, úgy tűnik, elérte a célját. A *Zarándok útja* népszerű olvasmány lehetett. Ezt nemcsak kéziratos másolatai bizonyítják, hanem az is, hogy a Kolozsvári Református Kollégium nyomdája 1782-ben, egy kissé változtatott helyesírással, újra kiadta.³² Ezután a könyvnek, a puritán népkönyveknél többször tapasztalt sorsa lett. A nép által használt, kedvelt könyv eltűnik az irodalom magasabb régióiról és „ponyvára kerül”. Ez történt például az *Elvesztett paradicsom* prózai fordításával is.³³ A *Zarándok útjának* magyar fordítását elfelejtették.

1867-ben a *Zarándok útját* újra lefordítják magyarra. Az új könyv előszavában ezt írja a fordító: „Scotia universitását járó ifjaknak nem egyszer kellett szemrehányást állani ki, hogy magyarra még nincs lefordítva a *Zarándok útja*.”³⁴ A fordító nem nevezi meg magát, csak a B. L. monogramot használja. Ez Ballagi Lászlót takarja, a nagyhírű Ballagi Mór legidősebb fiát, aki a könyv kiadása közben, fiatalon, alig több mint húsz esztendősen korában meghalt.³⁵ Kiss Emil megállapítása szerint a fordítások összehasonlítása is azt mutatja, hogy Ballagi László nem ismerte a korábbi fordítást.³⁶ A könyvet a Hornyánszky nyomda adta ki, akiknek vevőköréhez tartoztak azok a protestáns házi gyülekezetek, akik a régi puritán szellemű könyvek vásárlói voltak. Ennek az olvasóközönségnek szánták ezt a fordítást is és nem is sikertelenül. A könyvből több kiadás, újranyomás jelent meg.³⁷ Kiss Ferenc visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy Nagyszalontán az 1880-as években a házi gyülekezetek egyik kedves olvasmánya volt a *Zarándok útja*, amit többször közösen áttanulmányoztak és a legapróbb részleteikig ismerték.³⁸ A századforduló éveiben a *Zarándok útját* tartották a protestáns falvakban a Biblia után a legolvasottabb könyvnek.³⁹ Móricz Zsigmond ezt írta visszaemlékezéseiben. „A legelső könyv, amit megértettem vala-

³¹ *Keresztyén utazás a boldog örökekévalóságára...*, Kolozsvár, 1777, Ajánlás.

³² PETRIK, I, 365. – KISS, *i. m.*, 229.

³³ SZIGETI, *Milton...*, *i. m.*

³⁴ BUNYAN János, *A zarándok útja*, Pest, Hornyánszky, 1867, Előszó.

³⁵ *Révai Nagy Lexikona*, II, Bp., Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1911, 509.

³⁶ KISS, *i. m.*, 229.

³⁷ A Hornyánszky nyomda 1867-es, 1890-es, 1892-es és 1898-as kiadásait ismerem.

³⁸ KISS Ferenc, *Magyar parasztpróféták*, Bp., 1942.

³⁹ *Révai Nagy Lexikona*, IV, Bp., Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1912, 109.

mennyire, vagy legalább is valódi bővítéssel hatott rám, a Zarándok útja volt.”⁴⁰ Veres Péter is megemlékezett arról, hogy ifjúkori nagy olvasmányélménye volt ez a könyv.

A könyvet vásárokon, vándor bibliaterjesztő árulták.⁴¹ Ma is lehet találni régi hagyatékokban rongyosra olvasott példányokat, amelyek arra utalnak, hogy szerették olvasni a *Zarándok útját* az emberek. Zugkiadások egész sora volt a kezemben, sajnos ezt senki nem gyűjtötte még össze, így ennek a különös könyvnek a hatásáról sem sokat tudunk. 1907-ben Szabadi Béla, Ballagi László fordításának felhasználásával, újra lefordította a könyvet. Ebből 1930-ig a Londoni Vallásos Traktátus Társulat kiadásában legalább öt kiadás jelent meg. Ez a fordítás nehézkes, nyelvében is elavult, s nem ad az eredeti könyvhöz hasonló élményt. 1945 után nem jelent meg a könyv Magyarországon. A külföldön működő Evangéliumi Iratmisszió, és a Primo Kiadó többször is kiadta. 1923-ban Löbel János újból lefordította a könyvet, és a Keresztény Könyvesház ki is adta, de ez a gyenge minőségű fordítás sem járt sikerrel. Így bár több mint kétszáz esztendeje magyar nyelven is olvasható ez a puritán remekmű, de máig nem talált méltó fordítóra,⁴² bár Szerb Antal szerint „stílusa a népi elbeszélő ajkáról feljegyzett mesék varázssával hat... üdeségéből nem veszített az évszázadok folyamán”⁴³

Ennek a könyvnek különös hatását nem lehet jobban összefoglalni, mint ahogyan ezt Lord Macaulay tette. „Puritán körökben, amelyekből a színdarabok és regények szigorúan száműzve voltak, olyan hatása volt, amilyen az irodalom fényűzésének élvezetéhez szokott elmére soha semmilyen remekmű nem gyakorolhat. Bunyannak életében is és a halálát követő évszázadban is nagy volt ugyan a hírneve, de csaknem kizárólag a közép- és alsóbb osztályok vallásos családjaik körében, Az említett időszakban nagyon kevés jeles író akadt, aki tisztelettel említette volna... Jellemző az a körülmény, hogy egészen a legutóbbi időkig A zarándok útja-nak számtalan kiadása nyilvánvalóan mind a kunyhók és a cselédházak számára készült. A papír, a nyomtatás, a képek, mind a leghitványabb minőségűek voltak. Amikor egy könyv értékéről a művelt kisebbség, és az egyszerűbb emberek véleménye megoszlik, végül általában a művelt kisebbség véleménye győz. A Zarándok útja talán az egyetlen olyan könyv, amelyet illetően száz év elmúltával a művelt kisebbség fogadta el az egyszerű emberek véleményét.”⁴⁴

⁴⁰ MÓRICZ Zsigmond, *Életem regénye*, Bp., Atheneum, 1939, 188. – VARGHA Kálmán, *Móricz Zsigmond és az irodalom*, Bp., Akadémiai, 1962, 13–14.

⁴¹ KIRNER A. Bertalan, *A békési vásár*, Gyula, 1964 (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 55–57), 119.

⁴² 1988-ban még nem, azóta azonban elkészült JÁNOSHÁZY György remek fordítása, ami a kolozsvári Koinonia Kiadó gondozásában látott napvilágot 2005-ben.

⁴³ SZERB Antal, *A világirodalom története*, Bp., Bibliotheca, 1958, 366.

⁴⁴ Th. B. MACAULAY, *Goldsmith Olivér – Bunyan János*, ford. ASZALAY Gyula, Bp., Franklin Társulat, 1905 (Olesó Könyvtár), 5.